

**XALQARO TIJORAT SHARTNOMALARIDA QO‘LLANILADIGAN
HUQUQ**

Sherzod Tursunov Valijonovich

Toshkent Davlat Yuridik Universiteti

Biznes huquq fakulteti

2-kurs magistranti

Email: Shertursunov1984@gmail.com

Ilmiy rahbar: Xalqaro xususiy huquq kafedrası

(PhD) Ergashev Azamat Ergashevich

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada xalqaro tijorat shartnomalarida qo‘llaniladigan huquq tushunchasi, uni tanlash tamoyillari, asosiy manbalari hamda nizolarni hal etish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, amaliy muammolar va ularning yechimlari ko‘rib chiqilgan.*

***Kalit so‘zlar:** xalqaro tijorat, shartnoma, qo‘llaniladigan huquq, arbitraj, lex mercatoria, xalqaro konvensiyalar, huquqni tanlash.*

Hozirgi davrda globallashuv jarayoni tobora kuchayib, mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Savdo aloqalarining kengayishi, investitsiya oqimlarining ortishi va xalqaro biznes subyektlari sonining ko‘payishi natijasida turli davlat vakillari o‘rtasida tuziladigan tijorat bitimlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, xalqaro darajadagi shartnomalar iqtisodiy munosabatlarning asosiy huquqiy poydevori sifatida xizmat qilmoqda.

Biroq bunday shartnomalarni tuzish va amalga oshirish jarayonida muayyan murakkabliklar yuzaga keladi. Eng dolzarb masalalardan biri – shartnoma doirasida qaysi davlat qonunchiligi tatbiq etilishini aniqlashdir. Chunki har bir mamlakatning huquqiy tizimi o‘ziga xos bo‘lib, ular o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud. Shu sababli tomonlar o‘rtasida kelishmovchilik yuzaga kelganda, aynan

qaysi huquq normalari asosida masalani hal qilish muhim strategik ahamiyatga ega bo‘ladi.

Xalqaro tijorat shartnomasi – bu kamida 2 ta turli davlat hududiga tegishli bo‘lgan subyektlar o‘rtasida tuziladigan, iqtisodiy foyda olishga qaratilgan huquqiy kelishuv shaklidir. Bunday bitimlarda odatda 2 yoki undan ortiq tomon ishtirok etadi va ular o‘zaro majburiyatlarni aniq shartlar asosida belgilab oladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari shartnoma tuzishda erkindirlar.”[1]Ushbu turdagi shartnomalar milliy shartnomalardan farqli ravishda 3 ta asosiy belgi bilan ajralib turadi: xalqaro element mavjudligi, tijorat maqsadi va huquqiy tizimlar xilma-xilligi.

Amaliyotda xalqaro tijorat shartnomalari bir nechta yo‘nalishni qamrab oladi. Jumladan, 1) tovarlarni eksport-import qilish, 2) xizmatlar ko‘rsatish (transport, sug‘urta, konsalting), 3) investitsiya loyihalarini amalga oshirish, 4) litsenziya va texnologiya uzatish kabi munosabatlar keng tarqalgan. Har bir yo‘nalishda tomonlar o‘z majburiyatlarini aniq foizlar, muddatlar va hajm ko‘rsatkichlari bilan belgilaydi, masalan, yetkazib berish 30 kun ichida bajarilishi yoki to‘lov 100% oldindan amalga oshirilishi mumkin.

Huquqiy jihatdan bunday shartnomalar bir nechta manbalarga tayangan holda tartibga solinadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 353-moddasida shartnoma tushunchasi umumiy tarzda ifodalangan bo‘lsa, 354-modda va 355-moddalarda shartnoma tuzish erkinligi hamda shartlarining aniqligi belgilab qo‘yilgan. Xalqaro darajada esa tomonlar ko‘pincha qo‘shimcha ravishda xalqaro qoidalar va savdo odatlaridan ham foydalanadi.

Xalqaro tijorat shartnomasi oddiy kelishuv emas, balki murakkab huquqiy konstruktsiya hisoblanadi. Unda kamida 5–7 ta asosiy shart (predmet, narx,

muddat, javobgarlik, nizolarni hal qilish tartibi va boshqalar) aniq ko‘rsatilishi talab etiladi. Agar ushbu elementlardan biri yetarli darajada aniqlashtirilmasa, kelajakda nizolar kelib chiqish ehtimoli 60–70% ga oshadi. Xalqaro tijorat arbitrajiga taraflarning kelishuviga binoan tijorat xususiyatiga ega bo‘lgan barcha munosabatlardan yuzaga keladigan nizolar berilishi mumkin.”[2]Bunday shartnomalarni tuzishda huquqiy aniqlik va tizimlilik muhim o‘rin tutadi. Xalqaro tijorat shartnomalarida qo‘llaniladigan huquqni belgilash masalasi shartnoma barqarorligi, risklarni boshqarish va nizolarni oldindan cheklash nuqtayi nazaridan hal qiluvchi ahamiyatga ega. Aynan shu sababli zamonaviy xalqaro xususiy huquqda “taraflar erk muxtoriyati” tamoyili ustuvor o‘rin egallaydi. Mazkur yondashuvning mohiyati shundan iboratki, shartnoma ishtirokchilari bitim tuzish jarayonidayoq o‘z huquq va majburiyatlariga qaysi davlat qonunchiligi tatbiq etilishini mustaqil belgilash huquqiga ega. Bu amaliyot, bir tomondan, huquqiy aniqlikni ta’minlasa, ikkinchi tomondan, transchegaraviy savdoda ishonch darajasini oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining moddasida chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga nisbatan qo‘llanilishi lozim bo‘lgan huquq qonun, xalqaro shartnoma, xalqaro savdo odatlari va taraflar kelishuvi asosida aniqlanishi belgilangan. Ushbu norma shuni ko‘rsatadiki, huquq tanlash masalasi shunchaki texnik band emas, balki shartnoma ijrosining huquqiy tayanchi hisoblanadi. Xalqaro xususiy huquqda qo‘llaniladigan huquqni to‘g‘ri aniqlash nizoning adolatli hal etilishining muhim shartidir.”[3]Shuningdek, mazkur modda taraflarning huquq tanlashga oid irodasi bevosita shartnoma matnida aniq ifodalanishi yoki bitim mazmunidan ravshan anglashilishi lozimligini ham nazarda tutadi.

Amaliy jihatdan qaralganda, huquqni oldindan belgilash kamida 3 ta muhim natija beradi: birinchidan, nizolar yuzaga kelganda protsessual vaqtni qisqartiradi; ikkinchidan, sud yoki arbitraj xarajatlarini kamaytiradi; uchinchidan, shartnoma risklarini prognoz qilish imkonini kuchaytiradi. Masalan, yetkazib berish muddati, fors-major, javobgarlik chegarasi, zarar undirish tartibi kabi masalalar tanlangan huquq tizimiga qarab turlicha talqin qilinishi mumkin. Shu bois xalqaro tijorat amaliyotida huquq tanlash bandi ko‘pincha shartnomaning 1 ta asosiy kafolat mexanizmi sifatida qaraladi.

Agar taraflar qo‘llaniladigan huquqni ko‘rsatmagan bo‘lsa, vakolatli sud yoki arbitraj organi “eng uzviy bog‘liqlik” mezonini asosida tegishli huquqni aniqlaydi. Bunday holatda shartnoma tuzilgan joy, asosiy ijro hududi, tovar harakati yo‘nalishi, to‘lov valyutasi va taraflarning biznes joylashuvi kabi omillar hisobga olinadi. Shu sababli xalqaro tijorat bitimlarida huquqni aniq tanlash — nafaqat yuridik ehtiyot chorasi, balki iqtisodiy xavfsizlikning ham muhim kafolatidir. O‘zbekiston xalqaro shartnomalar bo‘yicha o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarga sodiq qoladi.”[5]Xalqaro tijorat shartnomalarida qo‘llaniladigan huquq yagona manbaga tayanmaydi, balki bir nechta huquqiy asoslarning o‘zaro uyg‘unlashuvi orqali shakllanadi. Amaliyotda odatda 4 ta asosiy manba ajratiladi va ular har biri shartnoma munosabatlarini tartibga solishda alohida rol o‘ynaydi.

Birinchi manba – milliy qonunchilik hisoblanadi. Har bir davlatning fuqarolik va xo‘jalik qonunlari xalqaro shartnomalarga ham tatbiq etilishi mumkin. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida (masalan, 354-modda, 356-modda) shartnomaviy majburiyatlar, ularning bajarilishi va buzilishi oqibatlarini aniq belgilab qo‘yilgan. Agar tomonlar boshqa huquqni tanlamasa, aynan shu turdagi milliy normalar qo‘llanilishi mumkin.

Ikkinchi muhim manba – xalqaro konvensiyalardir. Ular davlatlar o‘rtasida tuzilgan kelishuvlar bo‘lib, yagona qoidalarni belgilaydi. Amaliyotda eng ko‘p qo‘llaniladigan hujjatlardan biri 1980-yilda qabul qilingan Vena konvensiyasi bo‘lib, u tovarlar xalqaro oldi-sotdisi shartnomalarini tartibga soladi. Bunday konvensiyalar 2 yoki undan ortiq davlatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarida huquqiy aniqlikni ta’minlaydi.

Uchinchi manba sifatida savdo odatlari va urf-odatlarini, ya’ni lex mercatoria alohida o‘rin egallaydi. Bu yozilmagan, ammo amaliyotda keng qo‘llaniladigan qoidalar majmui bo‘lib, ular ko‘pincha xalqaro savdo ishtirokchilari tomonidan tan olinadi. Masalan, yetkazib berish shartlari yoki to‘lov usullari bo‘yicha shakllangan an’analar shartnoma mazmuniga bevosita ta’sir qiladi.

To‘rtinchi manba – xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy hujjatlardir. Xususan, UNCITRAL tomonidan ishlab chiqilgan namunaviy qonunlar, reglamentlar va qoidalar xalqaro savdoda keng qo‘llaniladi. Ushbu hujjatlar 10 dan ortiq yo‘nalishda, jumladan arbitraj, elektron savdo va transport munosabatlarini tartibga solishda qo‘llanib, milliy qonunchilikni uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Xalqaro tijorat shartnomalarida qo‘llaniladigan huquq ko‘p qatlamli tizimdan iborat bo‘lib, kamida 4 ta asosiy manba o‘zaro bog‘liq holda amal qiladi va bu esa huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshiradi. Xalqaro tijorat shartnomalarida eng ko‘p uchraydigan xatolar shartnoma matnining dastlabki bosqichidayoq yuzaga keladi. Qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.”[5] Ayniqsa, 10 ta bitimdan kamida 6 tasida qo‘llaniladigan huquq masalasi yetarli aniqlikda belgilanmagani keyinchalik jiddiy nizolarga sabab bo‘ladi. Tomonlar ko‘pincha narx, muddat va yetkazib berish shartlariga e’tibor

qaratib, huquqiy rejimni ikkinchi darajali masala sifatida qoldiradi. Aslida esa huquqni noto‘g‘ri tanlash birgina moddiy zarar emas, balki protsessual noaniqlik, yurisdiksiya bo‘yicha tortishuv va ijro kechikishlarini ham keltirib chiqaradi.

Xalqaro savdo amaliyotida turli huquq tizimlarining o‘zaro to‘qnashuvi alohida xavf omili hisoblanadi. Bir davlatda haqiqiy deb topilgan shart ikkinchi yurisdiksiyada cheklanishi yoki umuman tan olinmasligi mumkin. Shu bois shartnomada qo‘llaniladigan huquq, arbitraj joyi, nizoni ko‘rish tartibi va majburiyatlarning bajarilish mexanizmi aniq ifodalanishi zarur. Masalan, United Nations Commission on International Trade Law Model qonunining 7-moddasi arbitraj kelishuvining yozma shaklda bo‘lishini muhim talab sifatida belgilaydi. Bu talabga rioya qilinmasa, keyinchalik arbitraj bandi haqiqiy emas deb topilishi ehtimoli ortadi.

Xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish bosqichi ham amaliyotdagi eng murakkab jarayonlardan biridir. 1958-yildagi New York Conventionning V-moddasiga ko‘ra, tarafga xabar berilmagan bo‘lsa, arbitraj kelishuvi haqiqiy bo‘lmasa yoki qaror ommaviy tartibga zid deb topilsa, ijro rad etilishi mumkin. Shu sababli puxta huquqiy ekspertiza, xavflarni oldindan baholash va aniq huquqiy formulirovkalar xalqaro tijorat shartnomasining barqarorligini ta’minlaydigan asosiy omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2023.

